

<https://doi.org/10.3176/hum.soc.sci.1958.1.02>

ÜKSJALGADEST EESTI ALAL XVI SAJANDI KESKPAIKU

H. LIGI

XVI sajand oli eesti talurahvale feodaalse ikke edasise raskenemise ajaks. Suurenesid talupoegadel lasuvad koormised, eriti teoorjus, ja halvenes nende õiguslik seisund. Kuigi feodaalne eksploateerimine sai osaks kogu eesti talurahvale, ei kujutanud viimane enesest XVI sajandil nivelleeritud massi, vaid jagunes majandusliku ja õigusliku seisundi poolest tunduvalt erinevateks rühmadeks — adratalupoegadeks, vabatalupoegadeks, üksjalgadeks, vabadikeks ja sulasteks.

Talurahva sotsiaalsete rühmade küsimust nn. orduaja lõpul on uurinud ka balti-saksa ja eesti kodanlikud ajaloolased. Kuid nii ühed kui teised on tegelnud eeskätt majanduslikult ja õiguslikult paremini situeeritud rühmaga — vabatalupoegadega. Kaugelt perekamad üksjalgade, vabadike ja sulaste rühmad on pärvinud nende tähelepanu hoopis vähem või jäänud uurimisväljast sootuks kõrvale.

Balti-saksa ja kodanlike eesti autorite väärseisukohad neis küsimustes on ümber lükatud „Eesti NSV ajaloo” esimeses köites.¹ Täniini aga puudub meie ajalookirjanduses marksismi positsioonidelt lähtuv ja algallikatele tuginev üksikasjalisem uurimus eesti talurahva sotsiaalsete rühmade kohta Liivi sõja eel. Käesoleva kirjutise ülesandeks on seda lünka võimaluse pii-rides täita ühes, nimelt üksjalgade osas.

Töö kirjutamisel olid peamisteks allikateks XV—XVI sajandi vakuraamatud, mis valdavas enamikus on veel publitseerimata. Kahjuks on allikad selles küsimuses üldse kaunis lünklikud: suhteliselt rohkesti on materjali Saare-Lääne piiskopkonna mandriosa, Harju- ja ka Järvamaa kohta, ja sedagi eeskätt läänistamata aladelt; peaaegu midagi ei ole säilinud Tartu piiskopkonna ja Virumaa osas. Allikate lünklikkus aga mõjutab paratamatult uurimise tulemusi üsnagi suurel määral.

Üksjalgu (uxjalck, alam-saksa k. entfötling, eynfötling, ladina k. unipes) mainitakse esmakordselt 1435. a. Jaani haigemaja vakuraamatus.² XV sajandi lõpul esinevad nad allikais juba massiliselt. Umbes 100 aastat hiljem hakkavad nad pikkamööda kaduma ja XVII sajandi 20.—30-ndail aastail olid üksjalad Eesti mandriosas võrdlemisi haruldaseks nähtuseks. Üksjalgade juures on siiani palju problemaatilist: selgitamata on nii selle talurahvarühma tekkimisaeg kui ka põhjused, millest oli tingitud üksjalgade esilekerkimine, samuti selle rühma iseloomulikud jooned. Päris selge pole ka üksjalgade vaherkord adratalupoegadega, eriti küla ühismaade kasutamise küsimus. Samuti vajab selgitamist: millest on tingitud üksjalgade esinemise sporaadilisus, kas üksjalad kujutavad endast kõikjal

¹ Tallinn, 1955.

² P. Johansen, Das älteste Wackenbuch des Revaler St. Johannis-Siechenhauses 1435—1507. Publikationen aus dem Revaler Stadtarchiv II, 1925, lk. 1.

ühesugust nähtust, milline oli üksjalgade varanduslik seisund ja nende eksploateerimise aste võrreldes adratalupeogadega jms. Lõpuks pole päris selge ka termini „üksjalg” tekkelugu.

Püüame allpool osale neist küsimustest vastata.

*

Kuna üksjalgade esmakordne mainimine satub ajaliselt ühte drellide algava kadumisega allikaist, asus P. Johansen seisukohale, et üksjalad on feodaalide poolt maale asustatud orjad (drellid).³ Selle teooria tegelikuks isaks tuleb siiski pidada H. Engelhardti. Viimane arvas, et üksjalgade puhul on tegemist mõisasulastega, kellele töö eest tasuti maaga.⁴ Drellide teooriaga solidariseerus ka J. Uluots.⁵ P. Johansen mõnab siiski, et XVI ja XVII sajandil oli üksjala mõiste teistsugune: üksjala all olevat mõeldud ükskõik millise päritoluga väiketalupeoga.⁶ E. Blumfeldt osutas õigusega „drellide teooria” nõrkadele külgedele. Ta juhtis tähelepanu sellele, et drellide arvu XV sajandi algul ei tule üle hinnata.⁷ Kui üksjalad oleksid drellide järeltulijad, siis peaks nende arv olema kõige suurem just enamarenenud mõisamajandusega piirkondades, esmajoones Harju- ja Virumaal. Tegelikult oli aga üksjalgu kõige arvukamalt Lääne-Eesti mandrialal ja saartel, kus mõisaid oli kaunis vähe, pinnas kehv ja asustus suhteliselt tihe.

XVI sajandi läänistamiskirjades ja kohtuprotokollides on sageli märgitud ka läänistatud talude asukoht. Torkab silma, et üksjalgu mainitakse enamasti ühenduses metsade, võsade, koplite ja heinamaadega või ka külast eemal asuvate taludega. Nii kõneldakse „üksjalgadest nõmmel”.⁸ Ühes Läänemaalt pärinevas ürikus seisab „...heinamaa, mida nimetatakse Kernemeth, samuti seal juures asuva üksjalaga”.⁹ Teisal kõneldakse metsas ühismaadel asunud üksjala majast, mis piiritüli puhul maha põletati.¹⁰ Kord on juttu kolmest üksjalast, kes elavad koplis.¹¹ Ühes 1582. aastast pärinevas ürikus kõneldakse üksjalast, kes elas metsas tara taga.¹² Real juhtudel ei loeta üksjalgu nagu külla kuuluvaiksiki: „kogu Kouwke küla koos üksjalgadega”,¹³ „külade ja üksjalgadega”.¹⁴

Ka Järva vakuraamatuid leiame kaudse tõendi väitele, et üksjalad asusid tihti külast väljas. 1564. a. on Vistla küla üksjalgadena märgitud Andres Remmetit ja Jan Veltist.¹⁵ 1571. a. on nad aga kirja pandud Neitla külla kuuluvaina.¹⁶ Pole usutav, et nad mõlemad hülgasid oma talud Vistlas ja siirdusid Neitlasse samuti üksjalgadeks. Tõenäoliselt asusid nende talud kõnesolevate külade vahelisel alal. Üksjalgade tihe seos metsaga nähtub ka 1564. a. Lihula vakuraamatust. Selle rootslasest koostaja, kes ilmselt polnud kohapeal tarvitatavas terminoloogias kuigi kodus, on esimesel kolmel korral, kui tal tuli vakuraamatusse kirjutada sõna „üksjalg” (enfoett-

³ P. Johansen, *Siedlung und Agrarwesen der Esten im Mittelalter*. Verhandlungen der Gelehrten Estnischen Gesellschaft, Bd. 23, Dorpat, 1925, lk. 22 jj.

⁴ H. Engelhardt, *Beitrag zur Entstehung der Gutsherrschaft in Livland während der Ordenszeit*. Leipzig, 1897, lk. 79, 80 ja 112.

⁵ Vt. J. Uluots, *Grundzüge der Agrargeschichte Estlands*. Tartu, 1935, lk. 42, 43.

⁶ P. Johansen, *Siedlungen und Agrarwesen*, lk. 23.

⁷ Eesti majandusajalugu I, toim. H. Sepp, O. Liiv, J. Vasar. Tartu, 1937, lk. 53 jj.

⁸ *Est- und Livländische Brieflade*, T. I, Bd. I, hrsg. von Dr. F. G. v. Bunge u. Baron R. v. Toll. Reval, 1856, nr. 622.

⁹ Sealsamas, nr. 843.

¹⁰ Sealsamas, nr. 992.

¹¹ *Livländische Güterurkunden (1500—1545)*, Bd. II, hrsg. von H. v. Bruiningk. Riga, 1923, nr. 294.

¹² *Est- und Livländische Brieflade*, Abt. II, Bd. I, hrsg. von E. Pabst und Baron R. v. Toll. Reval, 1861, nr. 55.

¹³ *Brieflade I*, nr. 835.

¹⁴ Sealsamas, nr. 1156.

¹⁵ ENSV RAKA, f. I, nim. A-1, s.-ü. 933, l. 34.

¹⁶ Sealsamas, s.-ü. 935, l. 123.

ling), püüdnud teda dešifreerida: „Üksjalg [on see], kes hangib oma ülalpidamise metsast”¹⁷; „Üksjalad [on need], kes harivad põlde metsas”¹⁸; „Üksjalad [on need], kellel on võsapõllud (buskåker)”¹⁹. Ülaltoodust nähtub, et üksjalgade puhul on enamasti tegemist võsa- või metsamaadele asunud uustalupoegadega.

Üksjalgade tunnistamine väljaspool külasid asuvate uustalude pidajateks põhjustab teise küsimuse: kust pärinesid need uustalunikud? „Drellide teooria” hülgamine jätab ainult ühe võimaluse: otsida uustalude rajajaid adratalupoegade kui arvukaima talurahvarühma hulgast. E. Blumfeldt jõuabki seisukohale, et üksjalgade esilekerkimine oli rahvaarvu kasvamisest tingitud sisekolonisatsiooni nähtus, mille aktiivseks kandjaks olid adratalunike nooremad pojad, kellele ei jätkunud elatist isatalus.²⁰ Sugulusuuhetele adratalupoegade ja üksjalgade vahel viitab Suur- ja Väike-Rõude (Läänemaal) adratalupoegade taotlus, et kohalik stiftifoogt vabastaks nende külade üksjalad tallikorrast Lihula lossis, kuna see koormis ruineerivat üksjalgade majapidamised.²¹ Sellega E. Blumfeldti argumentatsioon piirdubki.

Allikate nappusest hoolimata on siiski võimalik real juhtudel kindlaks teha adratalude ja üksjalgade tihedat seost ning üksjalatalude rajamist adratalupoegade poolt. Eriti rohkesti sisaldavad sellekohast materjali Järvamaa vakuraamatud. Nii on pärast 1564. aastat Liutsalu külas saanud ühe talu peremeheks Jurgen Wannekubies, temaga üheaegselt oli külla tekkinud ka üksjalg Mick Wankubies.²² Ainuüksi juba selle üksjala nimi viitab tema päritolule adratalust. 1564. a. oli Suur-Kareda külas Hannus Lutzu adratalu.²³ 1571. a. on selles peremeheks saanud Tonies Lutz ja samas külas elab üksjalg Jurgen Lutz.²⁴ Pärast 1564. aastat on Ammoti külla ühte tühjunud adratalu asunud Hans Pruitze.²⁵ Samal ajal mainitakse külas üksjalga Tomas Pruitzet. 1564. a. pidas Järveselja külas adratalu Peter Sennep.²⁶ 1571. a. on tema asemel Laur Sennep ja külas esineb Matz Sinnepi üksjalakoht.²⁷ 1564. a. oli Järva-Jaanis Hante Arreka tühi adratalu.²⁸ 1571. a. on selles külas üksjalg Peip Arrekas.²⁹ Nii 1564. kui ka 1571. a. elas Palu külas adratalunik Hans Otze.³⁰ 1571. a. esines külas ka Hans Otze üksjalakoht.³¹ 1571. a. vakuraamatu järgi oli Nurmsi külas 3 üksjalga: Peit Mochlen, Hans Letlandt ja Matz Mile.³² Nii 1564. kui ka 1571. a. olid külas tühjad Hans Mochleni, Hannus Mochleni ja Hinrich Letlandti adratalu.³³ Mile Andres on 1564. a. oma talus küll elanud, 1571. a. oli see aga tühi. 1564. a. elas Liigvallas adratalupoeg Pitke Hante, kelle talu suurus oli 1/2 adramaad.³⁴ 1571. a. oli tema talu tühi, Pitke Hante aga elas samas külas üksjalana.³⁵

¹⁷ ENSV RAKA, f. 1. nim. A-1, s.-ü. 932, l. 26.

¹⁸ Sealsamas.

¹⁹ Sealsamas, l. 27.

²⁰ Eesti majandusajalugu I, lk. 54.

²¹ Das älteste Wackenbuch der Wiek (1518—1544), hrsg. von F. v. Stackelberg. Opetatud Eesti Seltsi Aastaraamat 1927. Tartu, 1928, lk. 133.

²² ENSV RAKA, f. 1. nim. A-1, s.-ü. 935, l. 53.

²³ Sealsamas, s.-ü. 933, l. 9.

²⁴ Sealsamas, s.-ü. 935, l. 37 jj.

²⁵ Sealsamas, l. 41.

²⁶ Sealsamas, s.-ü. 933, l. 104.

²⁷ Sealsamas, s.-ü. 935, l. 64.

²⁸ Sealsamas, s.-ü. 933, l. 110.

²⁹ Sealsamas, s.-ü. 935, l. 73.

³⁰ Sealsamas, l. 131.

³¹ Sealsamas, l. 108.

³² Sealsamas, l. 121.

³³ Sealsamas, lk. 120 ja s.-ü. 933, l. 136

³⁴ Sealsamas, s.-ü. 933, l. 174.

³⁵ Sealsamas, s.-ü. 935, l. 210.

Jaani haigemaja külades suurenes üksjalgade arv 1537.—1557. aastani 17-lt 22-ni, seega rohkem kui neljandiku võrra.³⁶ Jaani haigemaja 1519.—1557. a. vakuraamat võimaldab täpselt kindlaks määrata uute üksjalakohade tekkimise aja, kuid ei paku palju küsimuse selgitamiseks, kelle poolt rajati üksjalakohad. Vakuraamat annab nimelt üksjalgade puhul enamasti ainult eesnimed, mis paremal juhul aitavad kindlaks teha vaid rahvusliku kuuluvuse. Üks vakuraamatus esinev fakt toob aga siiski mõningat selgust käesolevasse küsimusse: 1551. a. tekkis Kautjalas lisaks senisele kolmele üksjalakohale veel neljas, mille peremeheks on Lene Jackob. 1547. aastani pidas samas külas adratalu Lene Tonnis, kelle asemel 1548. a. esineb Weheken. Tõenäoliselt olid Weheken ja Jackob Lene Tonnise pojad, kelledest üks jäi isatallu, teine aga rajas uue üksjalakoha. Seda arvamust kinnitab veel asjaolu, et Lene Tonnise vakuraamatust kadumise ja Lene Jackobi esilekermise vahel on kolm aastat — tavaline soodustusaeg, mille kestel uusasunik oli koormistest vabastatud.

Ka Padise vakuraamatus on paaril juhul adra- ja üksjalataludel ühe- sugused nimed. Üldiselt aga näib, et üksjalad kandsid adratalude nimesid ainult esialgu (muidugi mitte alati); hiljem, kui olid lõdvenenud üksjalatalu sidemed adrataluga, millest ta asutamine lähtus, hakati üksjalgu sageli nimetama nende talude asukoha järgi: Leppicko Hannus ja Kaddepicko Simen,³⁷ Poldeperre Naen ja Soperre Jurgen,³⁸ Korwe Gorjus,³⁹ Metza Peter,⁴⁰ Metza Jackup⁴¹ jne.

Seisukoht, et üksjalatalude rajajateks olid sama küla adratalupojad, tundub veelgi põhjendatumana, kui meenutame, et üksjalakohad rajati metsa, heina- ja karjamaadele, s. o. küla ühismaadele. Võõraste drellide asustamine nendele maadele oleks riivanud külakonna huve ning paratamatult tekitanud viimase ja tulnukate vahel konflikte, mis nii või teisiti oleksid kajastunud allikais. Kuid me näeme hoopis vastupidist: adratalupojad olid huvitatud üksjalgade käekäigust ja astusid nende kaitseks välja.⁴² F. Stackelbergi arvamus, et üksjalad kandsid külakonna kasuks mingeid kohustusi,⁴³ ei lase end kuidagi põhjendada. Allikate puudumise tõttu pole üksjalgade ja külakogukonna vahelkordade küsimuses võimalik öelda midagi kindlat. Tahes-tahtmata tuleb piirduda enam või vähem tõenäoliste oletustega.

Uustalu rajamine metsa oli kahtlemata väga vaeva- ja aeganõudev ülesanne. Adrataluniku pojale oli suhteliselt hõlpsam oma majapidamine asutada isatalu poolt küla ühismaadele rajatud ja perioodiliselt kasutatavatele alepõldudele. Need alepõllud olid piiratud taraga ja põllu rajajal oli õigus teda kasutada niikaua, kui ta oli vilja all. Tõenäoliselt kujunes praktikas olukord selliseks, et üksikud adratalud omandasid pikapeale õiguse rajada alepõlde teatud maatükkidele. Selleks andis neile moraalse õiguse alepõllu esmakordsel rajamisel tehtud töö. Selle õiguse säilitasid nad ka siis, kui maatükk polnud tarastatud ja oli kogukonna ühiskasutusel (tavali- selt karjamaana). Pole mõeldav, et niisuguse üksjalatalu loomiseks oli nõutav külakogukonna igakordne luba, sest uustalu rajamise võimalus oli olemas kõigil taludel. Külakonna huve sel puhul ju lõppude lõpuks ka eriti ei riivatud: loomi peeti taludes enamasti vähe ja kiiresti võsastuvaid alemaid ei hinnatud heina- või karjamaana just eriti kõrgelt. Kas üksjala-

³⁶ Tallinna Linna ja Harju Rajooni Arhiiv [edaspidi: TLHRA], Ad. 31.

³⁷ ENSV RAKA, f. 1, nim. A-1, s.-ü. 934, l. 327.

³⁸ Sealsamas, l. 359 jj.

³⁹ Sealsamas, l. 364.

⁴⁰ Sealsamas, l. 395.

⁴¹ Sealsamas, l. 396.

⁴² Vt. käesoleva artikli lk. 18.

⁴³ Das älteste Wackenbuch, der Wiek, lk. 103.

talu loomine „ematalu” õigusi kogukonnamaade kasutamisel, eriti uute alepõldude rajamisel kitsendas, pole selge. Võimalik, et see sõltus küla ühismaade ulatusest.

On õige, et üksjalatalude teke kui sisekolonisatsiooni nähtus eeldas rahvaarvu tõusu. Kuid ainuüksi loomuliku iibega ei saa üksjalgade kui eri talurahvarühma teket seletada. Oluline osa oli siin sunnismaisuse väljakujunemisel. Sunnismaisteks muutunud talupoegadel polnud enam õigust elamisvõimaluste otsingul siirduda ühest feodaalsest valdusest teise, kus oleks ehk leidunud asustamata vanatalusid; nad pidid jääma kodukohta ja leidsid siin elamisvõimalusi küla ühismail. Üksjalatalude rajamisest olid oluliselt huvitatud ka feodaalid, kes püüdsid pidevalt suurendada oma sissetulekuid; feodaalne rent näitabki neil aegadel pidevat tõusutendentsi.

Kõige silmapaistvamaks erinevuseks üksjala- ja adratalude vahel on see, et viimaste suurust (ja maksuvõimet) arvestati adramaades, üksjalatalude hindamist adramaades esineb allikais aga ainult harukordadel. H. Bosse, E. Blumfeldti jt. järgi koosnesid üksjalgade maad ainult alepõldudest, mille suurus oli väga ebapüsiv ning seda polnud võimalik adramaades fikseerida.⁴⁴ Ülalpool nägimegi, et 1564. a. Lihula vakuraamatu kirjutaja peab üksjalgade olulisemaks tunnuseks põlde metsas või võsaimail. Oleks aga vääri arvata, et üksjalgaldel üldse polnud püsivalt kultuuri all olevaid põlde või et need tekkisid alles pikema aja jooksul ja väga väikeses ulatuses, nagu väidab E. Blumfeldt.⁴⁵ Vaatamata põlispõldude väiksemale viljakusele, tasus nende harimine end siiski paremini kui palju aega ja vaeva nõudev aletegemine. Peaaegu kõigil üksjalgaldel oli oma, kuigi väike kari ja seega ka sõnnikut põldude väetamiseks. Pole usutav, et üksjalad ei mõistnud põlispõldude eeliseid, pealegi kui neid oli võimalik luua oma eluaseme vahetus läheduses. Lisaks sellele oli kohati üksjalgu palju ning seegi pani piirid ekstensiivsele alepõllundusele, mis nõudis väga suuri maa-alasid. Pole usutav, et külakond sai rahulikult leppida tema kätuses olevate maade ulatuslikuma vähenemisega. Kõike seda arvesse võttes tuleb asuda seisukohale, et üksjalataludel oli algusest peale üks osa maast püsivalt kultuuri all ning et selle maa osatähtsus kasvas aegamööda alemaade arvel. Muidugi oli aletegemise osatähtsus üksjalgade majapidamistes suurem kui adrataludes. Sellest tuligi, et üksjalatalude suurust arvestati vaid harukordadel adramaades ja sedagi enamasti sajandi teisel poolel.⁴⁶

Milline oli siis üksjalatalude majanduslik seisund? Juba apriori võib öelda, et vähemalt esialgu pidi see olema väga kesine, isegi sel puhul, kui eeldada tunduvalt abistamist „ematalu” poolt. XVI sajandi keskelt pärinevad vakuraamatud näitavadki, et üsna oluliste lokaalsete erinevuste juures oli üksjalatalude kandejõud adratalude keskmisest märksa madalam. Vaatleme allpool üksjalgade majanduslikku seisundit mõnes piirkonnas.

Jaani haigemaja kolmandasse vakuraamatusse on kantud vaid talupoegade rahalised koormised. Kuid neistki selgub, et üksjalgade näol on meil siin tegemist kehvtalupoegadega, kelle majanduslik kandejõud oli adratalude omast mitu korda madalam. Samal ajal kui viimaste poolt haige-

⁴⁴ H. Bosse, Der livländische Bauer am Ausgang der Ordenszeit. Mitteilungen aus der livländischen Geschichte, Bd. 24., Riga, 1933, lk. 343 ja Eesti majandusajalugu I, lk. 54.

⁴⁵ Eesti majandusajalugu I, lk. 54.

⁴⁶ Pidades seda peapõhjuseks, ei tule silmast lasta ka teisi tegureid. Küla adramaade arv jäi aastakümnete, mõnikord ka sajandite vältel muutumatuks. Mõningad koormised (vakukoormised) lasusid külal kui tervikul ja nad ei lasknud end alatasa ümber jaotada. Üksjalgade talud aga asusid enamasti külast eemal ja olid üldreeglina adrataludest majanduslikult hoopis nõrgemad ega suutnud seetõttu kanda feodaalkoormisi võrdsest viimastega.

majale makstav nn. maaraha kõikus tavaliselt $1\frac{1}{2}$ —3 marga vahel, oli see üksjalgadel vaid $\frac{1}{2}$ või isegi $\frac{1}{4}$ marka. Kõik Jaani haigemaja üksjalatalud kokku tasusid vaadeldud 21 aasta jooksul varsaraha vaid 16-lt varsalt ja neistki kuulus tervelt 6 varssa ühele, nähtavasti tugevamale Vaskjala majapidamisele. Ühe Karla küla ja ühe Patika üksjalamajapidamise arvele tuli ä 3 varssa. Rõhuvas enamikus üksjalamajapidamistes ei sündinud kahe aastakümne vältel ühtegi varssa. Vasikaid tuli aastas keskmiselt iga kahe majapidamise kohta üks. Samal ajal tuli adrataludes aastas keskmiselt 3—5 vasikat majapidamise kohta. Loomulikult ei jagunenud loomad üksjalamajapidamiste vahel võrdselt: oli üksjalgu, kes tasusid vasikaraha igal aastal regulaarselt 1—2, Karla küla üksjalg Tonis 1555. a. koguni 3 vasika eest. Samal ajal oli rida üksjalgu, kes mitu aastat järjest ei tasunud maksu noorloomadelt ja kellel nähtavasti polnud ei lehma ega hobust. Sellised on näiteks Assaka külas hiljem tekkinud 2 üksjalatalu. Ka üks Vaskjala üksjalg ei ole kuni 1554. aastani ja üks Kautjala üksjalg kuni 1553. aastani kindagi tasunud maksu noorloomadelt. Hiljem tekkinud neljas üksjalatalu pole kõnesolevat maksu tasunud 1557. aastani, mil vakuraamat lõpeb. Tervel real teistel oli 3—4 aasta kohta vaid üks vasikas.

Sulaste tööjõudu Jaani haigemaja üksjalad tavaliselt ei kasutanud. Ainult üks Assaka üksjalatalu tegi seda enam-vähem regulaarselt. Ajutiselt on sulast pidanud ka üks Vaskjala üksjalg (1539. a.). Kas ja kuivõrd leidis üksjalgade majapidamistes rakendamist majakondsete tööjõud, jääb selgusetuks. Igatahes tuleb viimaseid üksjalgade juures ette hoopis harvemini kui adrataludes (üks majakondne 4—8 üksjalatalu kohta). Enamasti leidis neid majanduslikult tugevamate üksjalataludes; on tõenäoline, et nad vähemalt korteri eest tasusid tööga.

Padise vakuraamatutes käsitletakse üksjalgu pooladrikutena: „Üksjalgadel on igaühel umbes $\frac{1}{2}$ adramaad.”⁴⁷ Viljakümnist tasusid Padise üksjalad 1565. a. keskmiselt 15,8 külimittu majapidamise kohta. Adramaa kohta aga tuli samal ajal 45,65 külimittu kümnisevilja. Niisiis moodustas üksjalakohalt kümnisena võetav vili 34,6% adramaalt võetavast viljakümnisest. Umbes sama proportsioon on konstateeritav ka 1567.—1568. a. vakuraamatus.

Noorkarja osas olid Padise üksjalad suhteliselt paremas seisundis. Viie esimese vakuse 52 üksjala kohta tuli 7 varssa ja 50 vasikat. Seega tuli peaaegu iga majapidamise kohta vasikas ja 7,5 majapidamise kohta varss. Samas tuli 121 adramaa kohta 30 varssa ja 146 vasikat, seega 4 adramaa kohta varss ja iga adramaa kohta 1,2 vasikat.⁴⁸

Sulaseid oli ülalmärgitud 5 vakuse 52 üksjala kohta 1565. a. 12, seega keskmiselt 0,23 sulast üksjalatalu kohta. 121 adramaa kohta tuli samal ajal 65 sulast.

Laias laastus võetuna näib Padise üksjalatalude hindamine ligikaudu $\frac{1}{2}$ adramaa suurusteks olevat enam-vähem põhjendatud, ehkki viljasaak näib neil jäävat $\frac{1}{2}$ adramaa keskmisest allapoole. Üksjalad aga polnud majanduslikult kaugeltki ühesugusel järjel: 8 neist tasusid kümnist vähem kui pool üksjalgade keskmisest, 2 üksjalga ületasid selle keskmise rohkem kui kaks korda. Majanduslikult näivad olevat tugevamad Engeni vakuse 4 üksjalga: 1565. a. oli neist igaühel varss ja 2—4 vasikat. Vasalemma üksjalgade kümnisevilja kogus lähenes aga vabadike keskmisele. Kuid ka sama vakuse ja isegi sama küla piirides oli tublisti erinevaid üksjalakohti. Nii näiteks tasus Suurküla (Hapmati) üksjalg Henwiste Hans kümnisena kokku 20 külimittu teravilja, Soete Jorrius 15 külimittu, Danicke Tonnis aga

⁴⁷ ENSV RAKA, f. 1, nim. A-1, s.-ü. 934, l. 49 ja 258.

⁴⁸ Adratalu keskmine suurus Padise alal oli 1,1 adramaad.

ainult 6 külimittu.⁴⁹ Arukülas andis üksjalg Korve Gorrys kümnisevilja 13 külimittu, tasus vasikaraha ühelt vasikalt ja pidas sulast.⁵⁰ 1567. a. oli tal 4 vasikat ja ta tasus 13 külimittu kümnisevilja. Samas aga maksis Sorck Simon ainult 6 külimittu (1567. a. 7 külimittu) teravilja ja tal oli vaid üks vasikas. Ristikülas (Kullesal) tasusid 3 üksjalga kümnisenä 18 külimittu teravilja, üksjalg Raditallo Tomas aga ainult 8 külimittu.⁵¹

Kõige paremal majanduslikul järjel näib üksjalgadest olevat Joheseme Tomes: 1567. a. oli tal 2 sulast, ta tasus kümnisenä 32 külimittu teravilja ja 4 vasika eest vasikaraha.⁵² Adratalupoegadest suutsid temaga võistelda vaid üksikud.

Üksjalgade kümnise suuruse kõikumine ületab tunduvalt ühesuguse adramaade arvuga hinnatud adratalude oma. See on ka arusaadav, sest uustalude poolt kultiveeritavad maad olid väga erineva suuruse ja kvaliteediga;⁵³ väga erinev oli nende majapidamiste kandejõud ka loomade ja inimtööjõu osas.

Järva üksjalatalude majandusliku palge kohta lubavad säilinud vakuraamatud öelda väga vähe. Vanimas, 1564. a. vakuraamatus on adratalude nimed, suurus ja koormised hoolega üles tähendatud. Üles on märgitud ka tühjaks jäänud adra- ja vabatalud, seda isegi siis, kui terve küla on tühjunud. Tühjunud üksjalataludest aga ei ole kordagi juttu, ehkki pole usutav, et sõda neid ei puudutanud; oli ju sõja tagajärjel adra- ja vabataludest üle 25 protsendi tühjaks jäänud. Ka ei märgita tihtipeale üksjalatalude andameid igaühe puhul eraldi, vaid kokkuvõetuna. Adratalude ja üksjalgade kümnisevilja hulga lähem võrdlus pole võimalik, sest 1564. a. vakuraamatu andmed on selles osas väga lünklikud. Olgu vaid märgitud, et Kukevere külas andsid 4 adratalu (kokku 6 adramaad) 36 vakka kümnist, s. o. 6 vakka adramaa kohta. Sama küla 3 üksjalga andsid kokku ainult 8 vakka.⁵⁴ Rägavere küla 9 adra- ja vabatalu (kokku 21 adramaad) andsid 150 vakka kümnist, s. o. keskmiselt 7 vakka adramaa kohta.⁵⁵ Samal ajal aga andsid küla 6 üksjalga kokku 13 vakka vilja, seega siis ainult pisut üle 2 vaka üksjalatalu kohta. Ligi poolte üksjalgade puhul ei ole kümnisevilja üldse märgitud. See muidugi ei tähenda, et nad maad ei harinud, vaid pigem näitab, et Järvamaal oli üksjalgade osatähtsus väike ja nende talud sootuks väiksemad sama piirkonna adrataludest.

Järva üksjalatalude majanduslik jõuetus ilmneb ka 1571. a. vakuraamatust. Nii nagu 1564. a., ei maksa nad ka seekord vakuraha, küll aga sõja ajal kehtestatud erakorralist maksu (nn. schatgeld); ainult mõni üksik annab maksuks ka lamba.

Tunduvalt tugevamaina paistavad 1565. a. Ruila mõisale kuuluva 4 vakuse üksjalgade majapidamised.⁵⁶ Iga üksjalatalu kohta tuleb siin 9,5 vakka kümnisevilja, mis moodustab 42,8% adramaa keskmisest kümniseviljast.

1518.—1544. a. Lihula vakuraamatust on teada, et Saare-Lääne piiskopkonna mandriosas esines üksjalgu väga arvukalt. Kuid nii see kui ka järgmine, 1564. a. vakuraamat pakuvad üsna vähe üksjalgade majandusliku seisundi mõistmiseks. Seepärast oleme sunnitud kasutama ka 1589. a.

⁴⁹ ENSV RAKA, f. 1, nim. A-1, a.-ü. 934, l. 382, 383.

⁵⁰ Sealsamas, l. 364, 148, 362, 145.

⁵¹ Sealsamas, l. 299—301.

⁵² Sealsamas, l. 181.

⁵³ Adratalude puhul etendas teatud mõttes nivelleerivat osa (muidugi sama küla piirides) põldude segiasend.

⁵⁴ ENSV RAKA, f. 1, nim. A-1, s.-ü. 933, l. 80 jj.

⁵⁵ Sealsamas, l. 75 jj.

⁵⁶ Sealsamas, s.-ü. 931.

vakuraamatut,⁵⁷ mis mõnel määral peegeldab 30 aastat varem valitsenud olukorda. Sellest nähtub, et läänistamata ala 21 üksjalga andsid keskmiselt 6,55 vakka kümnisevilja majapidamiselt. Ühe adramaa kohta tuli samal ajal 16,56 vakka kümnisevilja. Seega moodustab üksjalamajandi keskmine teraviljasaak umbes 40% ühelt adramaalt saadavast teraviljasaagist. Adratalu keskmine suurus selles piirkonnas oli 1,1 adramaad. Veoloomi (härgi ja hobuseid) tuleb iga üksjalamajandi kohta 1,5, lehma — 1,3. Ühe adramaa kohta peetakse samal ajal keskmiselt 2,5 veolooma ning 1,7 lehma. Seega moodustab üksjalatalu veoloomade arv 60 ja lehmade arv 76% ühe adramaa kohta tulevast keskmisest.

Läänistatud alade talud olid loomadega mõnevõrra paremini varustatud. Ühe üksjalatalu kohta tuli keskmiselt 2 veolooma ja 1,5 lehma, ühe adramaa kohta aga 3,7 veolooma ja 1,5 lehma. Ühe üksjalatalu keskmine veoloomade arv moodustas 54 ja lehmade arv 60% adramaa kohta tulevast keskmisest veoloomade ja lehmade arvust.

Toodud andmetest nähtub, et nagu Padise, nii olid ka Lihula üksjalad adrataludega võrreldes suhteliselt hästi varustatud loomadega. Viljasaagi osas ei küüeninud nad aga poolenigi ühe adramaa suuruse talu keskmisest. Loomade suhteliselt suur arv üksjalataludes oli tingitud sellest, et vaatamata oma suurusele oli iga talu sunnitud pidama vähemalt ühe härjapaari (hobused on Lihula alal, eriti üksjalgade majapidamistes, väga haruldased).

Ka Lihula alal oli üksjalgade majanduslik potentsiaal erisugune. Nii oli Väike-Rõude üksjalal Kallaste Simul 3 härga ja 1 lehm, Kallaste Hannol vaid 1 lehm, Kysa Jaennil 1 härg.⁵⁸ Läänistamata alal tasus üksjalg Lonnti Michell kümniseana 14 vakka teravilja, tal oli 2 härga ja 2 lehma.⁵⁹ Puhathull Janus samast külast tasus aga ainult 3 vakka kümnist.⁶⁰

Liivi sõja eelsel perioodil olid siinsed üksjalatalud kahtlemata nõrgemad, sest sõja ajal uusi üksjalatalusid juurde ei tekkinud, vanade arv aga vähenes, kuna osa üksjalgu asus (või asustati) tühjunud adrataludesse, ja püsima jäid ainult tugevamad üksjalatalud.

Üldiselt olid üksjalgade rahalised ja naturaalmaksud adratalunike omadest tublisti väiksemad. Peeaegu kõik XV—XVI sajandi agraarajaloo küsimusi käsitlevad autorid toonitavad teokoormise suuremat erikaalu üksjalgade juures. Ka nimetus „üksjalg“ tulenevat sellest, et nad teinud igal nädalal ühe jalapäeva tegu. XVI sajandi esimese poole allikaist ilmnebki, et üksjalad on oma teokohustusi sooritanud jalgsi. Ka XVI sajandi 60-ndate aastate vakuraamatuis ei mainita üksjalgadelt nõutavate teopäevade hulgas rakmepäevi. Olukord muutub sajandi lõpul ja eriti XVII sajandil, mil üksjalad teevad tegu juba ühel alusel adratalupoegadega.

Käsitööga on üksjalad tegelnud tunduvalt enam adratalupoegadest. Sellele viitavad ka üksjalgade nimed. Nii elas Jaani haigemajale kuuluvas Limmu külas aastail 1551—1557 üksjalg Hans Korfmaker (korvitegija). 1518.—1544. a. Lihula vakuraamatus esinevast 463-st üksjalast kannab 27 (5,8%) mingi käsitööala nimetust.

Nagu teised talurahvarühmad, nii ei kujutanud ka üksjalad endast mingit suletud kasti. Juba Lihula vakuraamatust ilmneb, et real juhtudel on üksjalad asunud tühjunud adrataludesse.⁶¹ Esineb aga ka juhtumeid, kus üksjalakohale asus adratalupoeg. Nii näiteks peab Oonurme külas 1545. aastani adratalu Lauri Korbelen. Küla ainus üksjalg kannab nime Bartelt de Bruwer. Siis aga toimub vahetus: viimane asub koos oma pojaga Lauri

⁵⁷ ENSV RAKA, f. 1, nim. A-1, s.-ü. 932.

⁵⁸ Sealsamas, I. 148.

⁵⁹ Sealsamas, I. 109.

⁶⁰ Sealsamas, I. 65.

⁶¹ Das älteste Wackenbuch der Wiek, lk. 104.

Korbeleni adratallu, too aga vabanenud üksjalakohale. Majandusliku tugevuse poolest ei paista Bartelt de Bruveri üksjalakoht teiste omataoliste hulgast silma. Lauri Korbeleni adratallu näib aga aegamööda alla käivat. Võimalik, et kohtade vahetus toimus Jaani haigemaja tahtel, kes kartis oma tulude langust. Võimalik on aga ka, et siin mingit osa etendasid sugulusidemed adratallupoja ja üksjala vahel. Adratalluniku paigutamine üksjalakohale leidis aset ka 1544. a. Kautjalas. Kuni selle aastani (mis ajast alates, pole kindlaks määratav, igatahes mitte hiljem kui 1537. aastast) pidas üht adratallu Dutsman. 1545. a. esineb ta aga juba varem Korkele Mycke käes olnud üksjalakohal. 1551. aastast alates nimetatakse Dutsmani Olde Dutsche, nähtavasti vastandades teda Jan Dutschele, kes nüüd peab endist Dutsmani adratallu.⁶² Vakuraamatu andmete järgi näib Dutsmani talu olevat teistest tunduvalt nõrgem. Võimalik, et siit tulebki otsida Dutsmani üksjalaks üleviimise põhjust.

Taolisi juhtumeid esineb ka Järva vakuraamatuis. Prandi (Kardenay) külas on nii 1564. kui ka 1571. a. tühi Hans Wannemeyeri adratallu.⁶³ Kuid 1571. a. mainitakse naabruses asuvas Veskiaru (Enneuer) külas üksjalga Hans Wannemeyerit.⁶⁴

Ülepääsmatut vahet ei ole ka üksjalgade ja vabadike vahel. Nii on 1567. aastaks Padisel Määrakülas üksjalgade kategooriasse arvatud Kapper Andres,⁶⁵ kes veel 1565. a. esines samas külas vabadikuna.⁶⁶ Kui Kapper Andres on kogu oma majapidamisega arvatud üksjalgade kategooriasse, siis Metslõugu vabadik Hetterman on ilmselt asunud vahepeal tühjunud Olli Birryti üksjalatalu Komaste külas.⁶⁷

Lõuna-Eesti agrarolude kohta on vaadeldavast perioodist teateid väga napilt. Säilinud andmed lubavad siiski järeldada, et üksjalgu esines ka siin ja et nad kujutasid samasugust nähtust nagu mujalgi Eesti alal. Nii mainitakse 1944. aastal Koorastes (Urvaste khk.) 10 adratallu kõrval 3 üksjalga.⁶⁸ XVI sajandi lõpust pärinevates dokumentides ei kõnelda üksjalgades, sest poola keeles puudub vastav termin, küll aga esinevad kaunis sageli pobulid (bobol). Ka nende kasutada oleva maa suurust ei hinnata adramaades, kuigi nende naturaalandamid on mõnikord sama suured kui sama küla adratalludel.⁶⁹ Ilmselt on pobulite hulka arvatud ka üksjalad. Osa pobuleist oli aga maata.⁷⁰

Pobulite ja üksjalgade tihe seos ilmneb ka 1599.—1601. a. Rootsi katastrist, kus kohati termineid „einfusling” ja „pobol” käsitletakse adekvaatsetena.⁷¹

Üksjalgade arvu ja erikaalu kogu Eesti ala ulatuses pole allikate napuse tõttu võimalik kindlaks määrata. Üksikute piirkondade kohta on siiski olemas kaunis täpsed andmed. XV sajandi lõpul oli Tallinna Jaani haigemaja kaheksas külas 15 üksjalamajandit. See arv näib püsivat pikemat aega enam-vähem samana, sest 1537. aastaks on üksjalatalude arv suurenenud vaid kahe võrra.

⁶² 1545.—1550. aastani kannab endise Dutsmani talu pidaja nime Jan Pepe poeg. Võimalik, et viimane on identne Jan Dutscheaga ning oli Dutsmani poeg.

⁶³ ENSV RAKA, f. 1, nim. A-1, s.-ü. 933, l. 132.

⁶⁴ Sealsamas, s.-ü. 935, l. 109 ja 111.

⁶⁵ ENSV RAKA, f. 1, nim. A-1, s.-ü. 934, l. 50.

⁶⁶ Sealsamas, l. 166.

⁶⁷ Sealsamas, l. 303, 271.

⁶⁸ Güterurkunden I, 674.

⁶⁹ J. Jakubowski i J. Korczkowski, Polska XVI wieku pod względem geograficzno-statystycznym. Źródła dziejowe, T. XIII, Inflanty, Cz. I, Warszawa, 1915, lk. 285.

⁷⁰ Sealsamas, lk. 23 ja 25.

⁷¹ Der älteste Schwedische Kataster Liv- und Estlands, hrsg. v. Th. Schieman. Reval, 1882, lk. 36 ja mujal.

Järgmise kahe aastakümne vältel on aga üksjalgade arv tõusnud 17-lt 22-ni, niisiis rohkem kui neljandiku võrra.⁷² Uute üksjalatalude esilekerkimine on toimunud 40-ndate aastate lõpul ja 50-ndate algul. Adratalude arv seevastu oli kogu aeg püsiv — 8 külas kokku 43.

Järva 1564. a. vakuraamatus esineb 1031 adratalu kõrval 83 üksjalga.⁷³ Selles vakuraamatus pole märgitud tühje üksjalakohti. Adrataludest on tervelt 301 tühjad, seega tuleb ligikaudu 10 asustatud adratalu kohta 1 üksjalg.⁷⁴

1566. a. oli Järvamaal 1105 adratalu kohta 231 üksjalga.⁷⁵ 1571. a. vakuraamatu andmeil on siin 1011 adratalu kohta 240 üksjalga.⁷⁶

Märgatavalt suurem on üksjalgade osa Padise kloostril alal. 1565. a. vakuraamatu põhjal oli siin 145 adratalu ja 59 üksjalga.⁷⁷ Eesti talupoegade asustatud külades oli 85 adratalu kohta tervelt 52 üksjalga. Seega tuli iga 3 adratalu kohta peaaegu 2 üksjalatalu. Järgmises, 1567.—1568. a. vakuraamatus on üksjalgade arv neis vakustes ühe võrra tõusnud; üks vabadikotalu oli viidud üksjalgade kategooriasse.

Eriti rohkesti oli XVI sajandi algupoolel üksjalgu Saare-Lääne piiskopkonna mandriosas. 1518. a. tuli Lihula vakuraamatus 767 adratalu kohta 463 üksjalga.⁷⁸ 1564.—1565. a. Lihula lääni vakuraamatud sisaldavad muu hulgas andmeid ka endise piiskopivalduse kuue vakuse (Orincas, Kirbla, Soontaga, Oidremaa, Rõude ja Alaküla) külade kohta. Nende võrdlemisel 1518. a. andmetega ilmneb, et külade adramaade arv on jäänud enam-vähem samaks, üksjalgade arv aga on mitmel pool mõnevõrra langenud: Orincase vakuses 13-lt 9-le, Oidremaa vakuses 21-lt 14-le, Alaküla vakuses 7-lt 2-le, Soontaga vakuse kahes külas 5-lt 1-le. Ainult Kirbla ja Rõude vakustes on üksjalajamajandite arv jäänud endiseks (vastavalt 18 ja 13). On võimalik, et o s a „kadumaläinud” üksjalajamajanditest läänistati või sulas ära adratalude hulka. Kuna aga külade adramaade, samuti adratalude arv jäi üldiselt muutumatuks, ei ole seda võimalik arvata nende kõigi kohta. Samal ajal aga kerkib 1564. a. vakuraamatus esile eelmisele vakuraamatule tundmatu talurahvakategooria — vabadikud (husmen). Torkab silma, et vabadike arv on eriti suur neis vakustes, mille üksjalgade arv vähenes. Kui Kirbla vakuses tuli 1565. a. 18 üksjala kohta 16 vabadikku ja Rõudes 23 üksjala kohta 17 vabadikku, siis Orincase vakuses oli samal ajal 9 üksjala kohta 17 vabadikku, Oidremaa vakuses 14 üksjala kohta 17 vabadikku ja Emmu (Soontaga) vakuse kahes külas ühe üksjala kohta 11 vabadikku.

Sellest järeldub, et 1564. ja 1565. a. vakuraamatuis kasutatud uue, täpsema jaotuse puhul arvati osa varem üksjalataludena käsitletud majapidamisi vabadikukohtade hulka.

⁷² H. Bosse väidab ekslikult (*Der livländische Bauer am Ausgang der Ordenszeit*. Riga, 1933, lk. 342), et Jaani haigemaja külade üksjalatalude arv ei olevat muutunud, vahetunud olevat vaid nende pidajad. Nii olevat Kautjala üksjalgade arv nii 1495. kui ka 1557. a. olnud sama — 3. See arv esinevat ka Jaani haigemaja neljandas vakuraamatus, mis ulatuvat 1599. aastani. Tegelikult oli Kautjalas kuni 1551. aastani tõepoolest 3 üksjalatalu, kuid siis tekkis juurde veel neljas ja kõik nad püsisid ka 1557. a., mil vakuraamat lõpeb. Patikas on kuni 1549. aastani 2 üksjalga, siis tekib juurde kolmas. Kõik nad eksisteerisid ka 1557. a. Limmus tekib 1553. a. lisaks senisele kahele veel kolmas üksjalakoht. Assakas, kus varem oli vaid üks üksjalg, kerkib 1548. a. esile veel teine ja 1549. a. on neid juba 3.

⁷³ ENSV RAKA, f. 1, nim. A-1, s.-ü. 933.

⁷⁴ Selle vähese tähelepanu juures, mida nimetatud vakuraamat üksjalgadele osutab, on väga tõenäoline, et osa üksjalgu on jäänud lihtsalt üles märkimata, kuna nad andamite saamise seisukohalt ei pakkunud erilist huvi. Seda arvamust kinnitab ka 1564. ja 1571. a. vakuraamatute võrdlus.

⁷⁵ Eesti majandusajalugu I, lk. 55.

⁷⁶ ENSV RAKA, f. 1, nim. A-1, s.-ü. 935.

⁷⁷ Sealsamas, s.-ü. 934.

⁷⁸ Das älteste Wackenbuch der Wiek, lk. 114—199.

1565. a. tuli kuues endises piiskopivakuses 114 adratalu (kokku 305 adramaad) kohta 68 üksjalga ja 88 vabadikku; seega keskmiselt iga 3 adratalu kohta 1 üksjalg. Lihula kloostri valdustes tuli samal ajal 230 adratalu kohta 51 üksjalga, s. o. 1 üksjalg iga 4,5 adratalu kohta. Endistes orduvakustes oli 88 adratalu (171 adramaad), 27 üksjalga ja 56 vabadikku, niisiis umbes iga 3 adratalu kohta 1 üksjalg. Matsalu ordumõisa piirkonnas oli aga 33 adratalu (36½ adramaad) kohta 15 üksjalga ja 22 vabadikku.

1518.—1544. a. ja 1564. ning 1565. a. vakuraamatute kohati võimalikuks osutunud võrdlemine lubas meil konstateerida üksjalgade arvu ja erikaalu tunduvat langust. Eriti selgesti ilmneb see tendents 1589. a. Lihula vakuraamatus. Lihula piirkond oli vahepeal saanud rängalt kannatada. Läänistamata alal oli 158 asustatud ja 45 tühja adratalu: seega oli tervelt 22,1% adrataludest tühjad. Üksjalataludest olid 26 asustatud ja 28 tühjad: seega ulatus tühjade üksjalakohtade protsent 48,2-ni. Läänistatud alal oli adrataludest 20,6% tühjad, üksjalataludest aga tervelt 69% (22 asustatud üksjalatalu kohta tuleb 35 tühja).

Analoogilise pildi saame ka 1597.—1598. a. Haapsalu lossilääni maaraamatust.⁷⁹ Siin on 333 adramaast asustamata 226¼ (s. o. 67,8%). 88 üksjalakohast oli asustamata 77 (s. o. 87,5%). Läänistatud ja panditud talude osas oli tühjade protsent tunduvalt väiksem: adrataludest oli tühje 18%, üksjalataludest aga 49,2%.

Siit nähtub, et sõja ajal asetleidnud laastamised kiirendasid tublisti üksjalgade kadumist Eesti mandrialal. Ei ole muidugi mõeldav, et üksjalgu hukkus sõja ajal millegipärast rohkem. Põhjus oli ilmselt selles, et paljud üksjalad asusid (või asustati) tühjunud adrataludesse. Kuna läänistatud alal oli tühje üksjalakohti tühjade adrataludega võrreldes eriti palju, tuleb arvata, et määravaks oli siinkohal feodaali tahe: üksjalgu sunniti üle võtma tühje adratalusid, kuna see oli feodaalile kasulik.

Teatava läbilõike üksjalgade arvu ja erikaalu kohta varem ordule ja Saare-Lääne piiskopile kuulunud, samuti Rootsi krooni poolt kadutseeritud eramõisate külates 1560-ndate aastate keskpaiku annab tabel 1.⁸⁰

Tabel 1

Linnuselääni nimetus	Läänistamata külates				Kadutseeritud eramõisatele kuuluvates külates			
	adratalusid	adramaade hulk	üksjalatalusid	üksjala- ja adratalude arvuline suhe % -des	adratalusid	adramaade hulk	üksjalatalusid	üksjala- ja adratalude arvuline suhe % -des
Tallinn	633	—	170	16,8	72	—	23	32
Padise	158	179	61	38,6	—	—	—	—
Paide	765	1336	219	28,6	—	—	—	—
Haapsalu	1064	549	89	8,3	319	210	68	21,4
Soneburgi (Maasi)	349	312½	74	21,4	—	—	—	—
Hiiumaa	324	222	207	64	26	7	20	77
Lihula	452	—	181	40	—	—	—	—
Koluvere	209	231	60	28,7	345	307	121	35
Pärnu	1236	—	221	17,9	63	68	14	22,2

Tabelist nähtub, et kõige suurem oli üksjalgade erikaal Hiiumaal, järg-

⁷⁹ ENSV RAKA, f. 1, nim. A-1, s.-ü. 937, 1. 88.

⁸⁰ Tabel on koostatud ENSV RAKA f. 1, nim. A-1, s.-ü. 930 põhjal.

nevad Lihula, Padise ja Kolivere piirkond. Kõigis linnuseläänides, millede võrdlemine oli võimalik, on kadutseeritud eramõisate küldes üksjalgade protsent tunduvalt kõrgem kui mujal. Eriti ilmneb see Tallinna ja Haapsalu linnuseläänis. Seega on eramõisate rajamisele kaasnenud üksjalgade arvu tõus adratalupoegade arvel. Ilmselt on mõisaid rajatud põliste talumaadele; oma kodudest väljaaetud adratalupoegadel tuli luua endale uued eluasemed metsadesse või võsamaadele. Peale uute mõisate rajamise põhjustas üksjalatalude tekkimist ka külvipinna laiendamine juba olemasolevates mõisates.

Üksjalgade arvu langust võisime täheldada Liivi sõja päevil, mil neid asustati hulgaliselt tühjaksjäänud adrataludesse. Sellega püüdsid feodaalid tõsta oma sissetulekuid. Osa üksjalatalusid aga jäi kiratsema, nende pidajad olid sunnitud otsima elatist väljaspoolt oma majapidamist ja nad langesid vabadike tasemele. Üksjalgade kadumise küsimuse vaatlemisel ei tohi silmast lasta ka seda, et feodaalid olid huvitatud üksjalgade koormiste suurendamisest. Selleks pakkus võimalust üksjalgade käsitamine adratalunike-na. Pole juhus, et XVI sajandi keskpaiku sageneb üksjalatalude hindamine adramaades. Nii on 1565. a. Harku lääni vakuraamatus 3 üksjalatalu (üldse on neid 28 adratalu kohta 10) hinnatud $\frac{2}{3}$ -le adramaale.⁸¹ Padise vakuraamatus hinnati üksjalatalu suurust umbes poolele adramaale. Läänistamata või kadutseeritud küldes aitas üksjalgade adratalupoegade hulka sulamisele kaasa koormiste ühtlustamine Rootsi võimude poolt XVII sajandi algul.

*

Feodaalse tootmisviisi iseloomulikuks jooneks on otsese tootja (talupoja) varustatus tootmisvahenditega, eelkõige maaga. Talupojale on see paratamatult vajalik eksisteerimiseks, feodaalile — feodaalse rendise saamiseks. Üksjalatalude kui alemaadele rajatud uustalude tekkimine Eesti alal oli tingitud feodaalse tootmisviisi evolutsioonist. Vanad külaväljad ei suutnud anda elatist sunnismastele talupoegadele, kelle arv loomuliku iibe tõttu suurenes, ja feodaalset rendist feodaalile. Üksjalad kui uusasunikud ei suutnud kanda adrataludega võrdset koormist. Sellest, samuti ka üksjalatalude paiknemisest küldest väljaspool, on tingitud üksjalgade esilekerkimine XV—XVI sajandi allikais omaette rühmana, mis, nagu nägime, polnud teistest rühmadest lahutatud ületamatu vaheseinaga. Üksjalgu oli olemas kogu Eesti alal. Arvukamalt esines neid siiski Lääne- ja Loode-Eestis, kus rahvastiku tihedus oli suurem ja maapind vähem viljakas. Üksjalgade arvu suurendas mõisate rajamine põliste talumaadele. Samal ajal aga lähendas feodaalsete koormiste (eriti teotöö) suurendamine üksjalgu adratalunikele ja osa neist sulaski adratalupoegade hulka. Teine osa aga langes vabadike tasemele. Oma osa oli üksjalgade kadumises ka Liivi sõjal; sõja ajal olid paljud adratalud tühjaks jäänud ja neisse asustati üksjalgu.

*Eesti NSV Teaduste Akadeemia
Ajaloos Instituut*

Saabus toimetusse
15. VII 1957

⁸¹ ENSV RAKA, f. 1, nim. A-1, s.-ü. 931, l. 245 ja 247. — Samal ajal on külas 5 pooladrikut. Kahjuks ei olnud võimalik võrrelda viimaste ja üksjalgade koormisi, sest vakuraamat ei sisalda andmeid viljakümni kohta. Teotöö puhul märgitakse vaid, et see on sooritatud. Küll aga ei lasunud ühelgi üksjalal tavalisi adratalude koormisi, nagu nn. vanaraha (olde penningar) jt. Vakuraha normiks oli Harku läänis kaks marka adramaa kohta, üksjalad aga tasuvad igaüks ühe marga, hoolimata sellest, kas ja kui kõrgelt hinnati nende talusid adramaades.

О ТАК НАЗЫВАЕМЫХ ЮКСЪЯЛЬГАХ В ЭСТОНИИ В СЕРЕДИНЕ XVI ВЕКА

Х. М. Лиги

Резюме

В XVI веке в Эстонии усиливался феодальный гнет, от которого страдало все крестьянство. Но эстонское крестьянство того периода отнюдь не представляло собой единой нивелированной массы, а распалось на целый ряд групп, находившихся в различном экономическом и правовом положении. Одной из этих групп были так называемые юксяльги*, первое упоминание о которых мы встречаем в источнике 1435 года. В материалах конца XV — первой половины XVI веков они фигурируют уже в большом количестве, составляя местами (в западной Эстонии) до трети дворохозяев.

Несмотря на скудость источников, они с достаточной ясностью свидетельствуют, что юксяльги представляли собой большей частью мелких новоселов, поселившихся на подсечных землях. В целом ряде случаев можно установить, что юксяльги были выходцами из деревень. В условиях крепостничества, роста сельского населения и усиления феодальной эксплуатации прежние деревенские пахотные земли уже не могли прокормить крестьянина и одновременно дать ему средства для уплаты все возрастающей феодальной ренты. Это требовало переселения из деревни некоторой части населения на новые участки.

Как уже указывалось, юксяльги обосновывались большей частью на подсеках. В связи с этим размеры их хуторов не исчислялись в гаках. Судя по размерам их повинностей, в частности величины причитавшейся с них десятины, экономический потенциал юксяльгов в разных районах, а нередко даже в пределах одной деревни, сильно колебался. В общем он редко достигает половины потенциала одногакового хутора.

Эволюция феодального способа производства в XVI веке непосредственно отражалась как на положении, так и на количестве юксяльгов. Во всех районах, по которым мы располагаем сравнительными данными, процент юксяльгов в деревнях, принадлежащих частным мызам, был выше, чем в орденских и епископских деревнях. Таким образом, рост числа новых мыз на исконных деревенских полях приводил и к увеличению количества юксяльгов. С другой стороны, увеличение феодальных повинностей (особенно рост отработочной ренты) сближало положение юксяльгов с положением держателей старых хуторов. Так, если в начале юксяльги отбывали барщину только пешком, то теперь от них стали требовать также и гужевых работ. Начиная со второй половины XVI века размеры хуторов юксяльгов уже все чаще определяются в гаках.

Исчезновению юксяльгов как особой группы крестьянства в значительной степени содействовали опустошения, произведенные Ливонской войной. К концу войны процент пустых хуторов юксяльгов был повсюду выше, чем процент пустых дворов других крестьянских групп. Наибольшие отличия наблюдаются в деревнях частных мыз, где юксяльгов, по-видимому, нередко сажали на старые хутора, опустевшие в ходе войны.

*Институт истории
Академии наук Эстонской ССР*

Поступила в редакцию
15 VII 1957

* Üksjalg, в буквальном переводе «одноножка».

DIE EINFÜSSLINGE IN ESTLAND UM DIE MITTE DES 16. JAHRHUNDERTS

H. Ligi

Zusammenfassung

Im 16. Jahrhundert wurde das auf den estnischen Bauern lastende feudale Joch schwerer. Obgleich die feudale Ausbeutung sich auf die gesamte estnische Bauernschaft erstreckte, bildete diese keineswegs eine einheitliche Masse, sondern war in verschiedene Gruppen gegliedert. Eine solcher Gruppen bildeten die sogenannten Einfüsslinge (üksjalad), die in den Quellen zum ersten Mal im Jahre 1435 auftreten. Am Ende des 15. Jahrhunderts und in der ersten Hälfte des 16. Jahrhunderts treffen wir sie bereits in grosser Anzahl an. Stellenweise (in Westestland) bilden ihre Höfe etwa ein Drittel aller Bauernhöfe.

Obgleich das Quellenmaterial recht unzureichend ist, geht es daraus deutlich hervor, dass es sich bei den Einfüsslingen meistens um Kleinbauern handelte, die auf Buschland angesiedelt waren. In einer Reihe von Fällen kann festgestellt werden, dass die Einfüsslinge aus Hakenbauernhöfen stammen. Angesichts eines Anwachsens der Landbevölkerung konnten die Bauerngrundstücke in den Bedingungen der Schollenpflichtigkeit und der zunehmenden feudalen Ausbeutung nicht die Subsistenz der Bauern sichern und gleichzeitig aus ihrem Ertrag die feudale Rente decken. Es wurde also die Übersiedlung eines Teils der Bevölkerung auf Neuland notwendig.

Die Grundstücke der Einfüsslinge bestanden zu einem grossen Teil aus Neubruchland. Deswegen wird ihre Grösse nicht wie die der Hakenbauernhöfe in Haken angegeben. Den Leistungen, insbesondere dem Kornzehnten nach zu urteilen, variiert die wirtschaftliche Kapazität der Einfüsslinge in verschiedenen Gegenden, oft aber auch im selben Dorfe, recht beträchtlich; im allgemeinen übersteigt sie nur selten die eines Bauernhofes von einem halben Haken.

Die Entwicklung der feudalen Produktionsweise im 16. Jahrhundert spiegelte sich in der Stellung und Anzahl der Einfüsslinge wider. Überall, wo ein Vergleich möglich erscheint, ist der Prozentsatz der Einfüsslinge in den den Privatgütern gehörigen Dörfern grösser, als in den unverlehnten Gebieten. Die Anlage von Gutshöfen auf ehemaligem Bauernland führte somit zur Vergrösserung der Anzahl der Einfüsslinge. Andererseits verursachte die Erhöhung der feudalen Leistungen, insbesondere das Ansteigen des Gehorchs, eine Nivellierung der respektiven Lage der Einfüsslinge und der Hakenbauern. Während die Einfüsslinge ihre Frone früher nur zu Fuss leisteten, fordert man von ihnen nun auch Spannarbeit. In der zweiten Hälfte des 16. Jahrhunderts werden die Einfüsslingshöfe immer öfter in Haken geschätzt. Dem Verschwinden der Einfüsslinge als einer besonderen Gruppe der Bauernschaft trug wesentlich die Verheerung des estnischen Gebietes im Livländischen Krieg bei. Nach dem Krieg war der Prozentsatz der wüsten Einfüsslingshöfe überall höher als der der wüsten Hakenhöfe. Besonders gross ist der Unterschied auf den Ländereien privater Gutsherren. Offenbar wurden Einfüsslinge des öfteren auf verödeten Hakenhöfen angesiedelt.

*Institut für Geschichtsforschung der
Akademie der Wissenschaften der Estnischen SSR*

Eingegangen
am 15. Juli 1957